

Povestea vieții ca formă de explorare a memoriei comunitare

Cartea aceasta este urmarea unui proiect mai vechi (început pe cont propriu în 1991 și continuat în grup din 1997*), în principiu deschis (în sensul că nu este încheiat), de a recupera prin intermediul povestirilor autobiografice orale memoria unui timp (secolul XX) și a unui loc (Banatul), așa cum apare ea din perspectiva, uneori convergentă, alteori divergentă, a celor care au fost dispuși să ne împărtășească experiența lor de viață. Proiectele noastre din ultimii ani s-au concentrat asupra vieții diferitelor comunități care au trăit în Banat (români, sârbi, germani, maghiari, evrei, bulgari, croați, romi), a felului în care acestea au creat aici, împreună, o lume cu un anumit specific și mai ales a felului în care, în anumite perioade istorice, s-au perceput între ele.

Orice povestire despre sine implică relația cu celălalt din grupul apropiat sau mai larg, cu celălalt asemănător sau diferit. Ea este deci o formă de căutare identitară, de exprimare a anumitor opinii, credințe, valori, pe care se întemeiază o existență individuală sau colectivă. Specificul unei relatări autobiografice e acela de a da expresie, implicit sau explicit, unui astfel de orizont de reprezentări, în relație cu împrejurări concrete de viață povestite, judecate, evaluate, interpretate retroactiv, în funcție de evenimentele în care au fost prinse, de ceea ce a devenit sau crede că a devenit actorul lor de altădată, precum și de evenimentele prezente.

Secvențe de viață cotidiană, de viață familială, socială, religioasă, evocând ambianța unui cartier, a unui oraș sau un context național, un timp istoric, prind astfel chip și consistență. Confruntate cu complexitatea faptului trăit, o serie de locuri comune sau stereotipuri se văd demontate și se expun întrebărilor și problematizărilor, atât cât permite, desigur, răgazul povestitului. O povestire a vieții înseamnă mai ales explorarea unui câmp de posibilități : detaliile, relatarea faptelor concrete ale trăitului, complexitatea implicărilor emoționale urnesc percepția din încremenirile ei și o fac să se deschidă sensului, sensurilor.

Cercetarea la care am participat în acești ani asupra memoriei familiale și a solidarităților create în jurul memoriei ne-a oferit șansa deosebită de a explora teritoriul diferențelor, după o perioadă în care ele au fost premeditat ignorate sau reprimite. Diferența etnică sau religioasă nu epuizează subiectul, dar ne-a apărut ca evidentă, încă de la începutul cercetării, tendința de după 1989 a diferitelor grupuri și comunități constituite pe o astfel de bază de a-și afirma această diferență, de a o redescoperi și reconsidera. Memoria, în diferitele ei forme, joacă un rol activ în astfel de căutări, iar cartea de față probează acest lucru.

Momentele de schimbări socio-politice și culturale – cum sunt și cele provocate de prăbușirea comunismului în 1989 – sunt ocazii prielnice pentru astfel de exerciții, pentru că ele implică de obicei „rescrieri ale istoriei” și deci reconfigurări ale câmpului memorial,

reorientări ale discursului despre trecut. Aspectul cel mai vizibil al acestei tendințe îl constituie reinscripționarea memoriei prin monumente sau plăci comemorative, redenumirea de locuri și străzi, schimbările în calendarul celebrărilor de diferite tipuri. Uneori, discursuri vechi se fac auzite în contexte noi, sunând ca un lucru știut dinainte, sau, dimpotrivă, apar brusc lustruite, cosmetizate după o retorică nouă, chiar dacă vocile care le pronunță sunt aceleași, cunoscute dinainte de 1989. Ecouri ale acestor discursuri se fac fără îndoială simțite și pe terenul mult mai personalizat al narării proprii vieți, dar o viață povestită este o încercare de a da coerență unei biografii pe care adesea timpul a hărțuit-o în fel și chip și are – prin chiar înscrierea ei în prezentul comunicării – un caracter provizoriu. Ea surprinde trecutul, așa cum se lasă el dezvăluit în actul împărtășirii experienței trăite unui interlocutor.

În cazul de față, trebuie să ținem cont de următoarele elemente definitorii pentru contextul în care s-a derulat comunicarea : pe cei care au ascultat și au pus întrebări îi despart câteva generații de cei care au povestit și, cu o singură excepție, și ea relativă, cei dintâi nu aparțin comunității pe care au studiat-o. Ei au trecut totuși printr-un curs de inițiere asupra culturii și istoriei comunităților evreiești din Banat și Europa Centrală, desfășurat în cadrul Fundației A Treia Europă (Timișoara Open College)* , și au deja o experiență destul de îndelungată a interviurilor de istorie orală, participând și la întocmirea volumelor anterioare ale grupului nostru. Realizarea interviurilor a fost însă pentru noi toți ocazia fericită de a ne apropia de viața unei comunități despre care știam destul de puține lucruri (inclusiv aceea de a participa la unele sărbători sau ceremonii sau la serviciul religios) și mai ales de a cunoaște oameni deosebiți. Pentru că, fără îndoială, câștigul cel mai important al acestei experiențe de cunoaștere și apropiere este cel uman. Pe acest plan, diferențele dintre oameni se estompează și se creează acel climat necesar înțelegerii celui alt pe care sperăm a-l favoriza și prin această carte.

Trebuie spus apoi că interlocutorii noștri, evrei care trăiesc azi în Banat (și nu neapărat originari din Banat, așa cum se va vedea) aparțin unor generații diferite (acesta a fost și unul dintre criteriile repartizării pe capitole a povestirilor) și sunt diferiți între ei prin statutul social sau profesional. Gradul și forma de participare la viața comunității, perspectiva pe care fiecare o are asupra acestei participări, genul de implicare și rolul de reprezentare, pe care interlocutorii noștri și-l revendică sau nu, introduc alte elemente de diferențiere. Am încercat să respectăm individualitatea celor intervievați, urmărind în același timp să dăm relief unui portret de grup, pe fondul căruia sunt perceptibile diferențele. Viața unei comunități nu se reduce însă la caracterul reprezentativ al unui individ sau al altuia, oricât de mare ar fi prestigiul lui sau de influentă personalitatea sa. Istoria orală își propune să recompună un univers de viață privit din unghiuri cât mai diverse, să recupereze o memorie plurală, exprimată pe mai multe voci. Ea se opune oricărei reductibilități grăbite sau etichetări definitive, lăsând să transpară câmpul mișcător al opiniilor – de multe ori contradictorii –, al percepțiilor subiective, al emoțiilor redescoperite, al bilanțurilor provizorii, dar și o morală de viață, o sumă de întrebări asupra sensului existenței, a timpului istoric, a propriei identități.

A-ți povesti viața poate însemna lucruri diferite pentru oameni diferiți, fapt bine evidențiat de interviuri. Deși acesta a fost punctul de plecare comun, cererea formulată inițial către toți cei intervievați a fost înțeleasă de fiecare dată altfel*. Pentru unii, de la un anumit moment, viața personală se identifică cu cea a comunității, pentru alții ea este în

primul rând o cronologie, unii văd mai ales părțile ei bune, alții, mai încercați de soartă sau de istorie, se concentrează asupra unui eveniment traumatic.

Evreii din Banat reprezintă o comunitate ce nu depășește azi, din păcate, 400-500 de persoane, care locuiesc în special la Timișoara, Lugoj și Reșița**. O populație, așadar, aproape exclusiv urbană (cei care au trăit în mediul rural provin, cu câteva excepții, mai ales din Transilvania de Nord). Istoria familială ne trimite adesea la conexiuni cu spațiul central-european, dar și cu cel transilvănean sau, mai rar, muntenesc, moldovenesc ori bucovinean. Acest lucru face ca istoria locului de care ne-am ocupat să se suprapună cu istoria națională și europeană. Istoria celor două războaie mondiale, cea a expansiunii totalitarismelor de dreapta și de stânga în secolul XX, a antisemitismului, a creării statului Israel, a sionismului interferează cu istoria personală sau comunitară.

Diferențele regionale sau chiar locale (o încercare de a da expresie memoriei locale e capitolul consacrat Lugojului) sunt importante și se conturează cu destulă precizie, însă ele nu împiedică evocarea unor evenimente ce depășesc astfel de limite. Incluziunea în volumul de față a unor mărturii despre deportarea la Auschwitz, deși din Banat nu s-au făcut astfel de deportări, se explică prin faptul că azi trăiesc în zonă și persoane venite aici din Transilvania, din partea aflată în acea perioadă sub dominație hortică. De asemenea, evocări ale deportărilor din timpul celui de-al doilea război mondial (un capitol aparte include deportările în Transnistria), ale pogromului de la Iași sau București apar în mărturii, dacă nu totdeauna prin implicarea directă, prin participarea unor membri ai familiei celor intervievați, victime ale acestor oribile evenimente. Capitolul tragediilor care au marcat viața evreilor în secolul trecut conține și alte aspecte: lagărele de muncă forțată, interdicțiile și discriminările de mai multe feluri, *numerus clausus*, mutarea forțată din sate sau localități mai mici în orașele mari, supunerea la umilințe publice, confiscări și exproprieri, rechiziționări de bunuri și locuințe.

Traumele suferite de o comunitate ajung să facă parte din identitatea acelei comunități, adică lasă urme asupra conștiinței celor implicați, ca și asupra celor care le-au fost părtași. În povestiri accentul pare a cădea pe dimensiunea analitică, pe încercarea de a găsi explicații, atât cât și atunci când mai e posibil. Pentru unele dintre faptele relatate, povestirea nudă, fără alte comentarii, este suficientă: ea ne dă măsura ororii și absurdității manipulate ideologic, dar și a sfâșierilor lăuntrice, cu ecou pe termen lung. Din păcate, secolul care a trecut a dovedit în multiple ocazii cât de jos poate coborî omul mânat de spiritul de turmă și de înflăcăări criminale.

Majoritatea celor cu care am discutat consideră că anii '40-'41 au reprezentat o ruptură, au marcat o schimbare radicală pentru condiția lor de evrei: atunci și-au perceput diferența ca atare, și mai ales au perceput-o ca pe una care le periclita existența. Și asta în ciuda rolului important pe care unii dintre ei îl avuseseră sau îl aveau încă în dezvoltarea economică și culturală a spațiului în care trăiau, în ciuda relațiilor bune pe care le întreținuseră până atunci cu populația majoritară și cu celelalte comunități etnice din zonă. Anii coincid cu ascensiunea mișcării legionare și a guvernării antonesciene, ani de război, de rinocerizare fascistă a țării, cu ecouri în pături destul de ample ale populației. Nu lipsesc excepțiile fericite, atunci când umanitatea din oameni rămâne intactă și solidaritățile funcționează dincolo de barierele etnice, religioase sau sociale. Astfel de situații nu sunt uitate și sunt adesea subliniate cu grijă în povestiri.

Perioada de după război e recuperatoare doar pentru unii. Alții vor suferi efectele exproprierilor și naționalizărilor declanșate de comuniști, vor suporta consecințele condamnării sionismului, vor face cunoștință cu închisorile, vor afla ce înseamnă persecuția religioasă. Foarte mulți vor emigra, în perioadele în care acest lucru a fost posibil. Politica dusă de comuniștii care au ajuns la putere va urmări în cazul evreilor, ca și în cel al altor minorități, să dezbine, să învrăjbească, să recupereze pentru a se legitima. Manipularea în acest sens a etnicității este un factor binecunoscut deja de cei care au cercetat cele întâmplate în anii de după război.

Ca și în povestirile celorlalte persoane intervievate de noi, români, germani, maghiari sau sârbi, perioada ultimilor treizeci de ani, cei dinainte de căderea regimului comunist, apare mai puțin reliefată. O carieră exemplară, simțul datoriei împlinite, hrănirea din iluziile și nostalgiile pe care tinerețea le face posibile, instinctul supraviețuirii, frica, prudența la care au condus anii de persecuții și reprimări, grijile zilei de mâine, ajutorul comunității și al rudelor plecate în situațiile grele sunt în foarte multe cazuri explicații pentru un bilanț încă amânat. Mai dispuși să îl facă sunt doar cei care au fost, într-un fel sau altul, victime ale regimului. Fenomenul e de ordin general. Continuitățile dintre anii de tranziție și cei anteriori căderii comunismului pot fi și ele o cauză. Se vorbește puțin despre vinovățiile și responsabilitățile individuale ale ultimilor cincizeci de ani, despre complicități, duplicitate, acceptări și tăceri interesate, și nu este încurajat în nici un fel, la nivelul vieții publice, un demers critic. E un capitol deocamdată nerecuperat de memoria și istoria noastră, decât, uneori, prin comemorări uitătoare și discursuri decorative.

O altă explicație posibilă a unei astfel de „uitări” este nevoia de armonizare și coerență pe care o resimte oricine își povestește viața, iluziile retrospective, care fac să se estompeze răul. Mai ales atunci când se vorbește despre el puțin sau deloc. Dimpotrivă, atunci când este demontat consecvent, analizat și condamnat, conștiința publică îl receptează ca atare. Cu excepția unor extremiști înrăiți sau a unor orbiri intenționate și vinovate, puțini se îndoiesc azi că Holocaustul a fost un rău imens, care trebuie respins și condamnat ca atare. Nu e și cazul crimelor comise de comuniști. Și această – sunt convinsă – provizorie uitare (sunt destule semne și în această carte că ea a și început să ne treacă) nu are culori etnice, nu caracterizează o comunitate aparte. E o chestiune de voință politică, de generații, de instituții, grupuri sau persoane interesate de uitare, egal repartizate pe teritoriul românesc, dar nu numai.

Trauma nu este totuși decât unul din elementele ce pot defini indentitatea unei comunități. Fiecare comunitate ierarhizează altfel criteriile posibile de identificare. Dacă pentru germanii bănățeni, de pildă, tradițiile folclorice (cântece, dansuri, sărbători), costumul popular zonal sau local, legătura cu *Heimat*-ul (locul natal) sunt printre criteriile cele mai importante ale autodefinirii etnice, din interviurile realizate ar rezulta că pentru evreii din Banat este vorba de altele.

Ceea ce-i face pe evrei să se simtă ca aparținând unei comunități e în primul rând factorul religios. Credința în Dumnezeu, tradiția religioasă, gradul de respectare al acesteia, transmiterea ei, participarea la viața comunității sunt factori importanți pentru definirea individuală, dar și de grup. Diferențierile principale s-au făcut și altădată tot pe criterii religioase. Evreii ortodocși, cei neologi sau adepții unui *statu-quo* frecventau sinagogi diferite, repartiția lor pe zone ale orașului (cartiere, străzi) și considerarea lor socială era diferită.

Azi tradiția neologă, mai liberală, e dominantă, dar memoria familială sau cea locală reține existența mai multor grupuri religioase, ca și a deosebirilor după locul de origine sau după limba cel mai mult folosită în familie.

Dincolo de evreitatea grupului luat în considerare, se întrevede o istorie socială ce ar merita să fie mai amănunțit explorată.

Așchenazi sau sefarzi, bogați sau săraci, vorbind în familie mai ales maghiara sau germana, dar învățând la școală la fel de bine româna, evreii din Banat au cultivat un anume cosmopolitism benefic, potrivit cu ambianța diversificată etnic a zonei în care locuiau. Ceea ce nu i-a împiedicat să se considere buni cetățeni ai statului în care se aflau și să-l slujească cu devotament, cum țin să sublinieze o parte dintre cei intervievați. Chestiunea limbii folosite în familie – care a fost, mai ales pentru generațiile mai vârstnice, maghiara – ridică uneori probleme de identitate. Interesantă mi se pare în acest sens discuția purtată de Antonia Komlosi cu scriitorul Anavi Ádám.

Solidaritatea de grup (nu neapărat de ordin etnic sau religios), conștiința apartenenței la el, este de asemenea un factor important al identității evreilor, cultivat nu numai în timpuri de prigoană. Se poate remarca frecvența cu care sunt invocate numele persoanelor ilustre din propria comunitate (intelectuali, oameni de știință, artiști, industriași), dar și ale cunoscuților, prietenilor, colegilor neevrei, care au ajuns să însemne ceva pentru ceilalți și alături de care viața i-a adus, prin meandrele ei, pe interlocutorii noștri. Sociologii numesc aceasta identificare prin elite. Un anumit sens al valorii individuale și al valorii în general transpar din această atitudine. Ca și un tip de socialitate benefică, bazată pe meritocrație.

O atenție specială e acordată de amintire fenomenelor de interculturalitate, derivând direct din vecinătăți, din căsătoriile mixte, din istoria familială, din întâlnirile în mediul școlar sau profesional. Există un consens în aprecierea pozitivă a unor astfel de fenomene la cei intervievați de noi, indiferent de etnie. Aprecierile critice la adresa celorlalți sunt argumentate prin descrierea împrejurărilor care le justificau. Interesante sunt și discuțiile despre ce se găsește și ce cred cei intervievați că se află la baza antisemitismului.

Ne-am gândit la un moment dat să introducem în carte și fragmente din interviurile celor de altă etnie care fac referire la relațiile lor cu evreii, dar am renunțat pentru a nu încărca suplimentar volumul și pentru că ele privesc cazuri individuale, fără a fi rezultatul unor întrebări precise pe această temă, ceea ce le dă o relevanță limitată.

Toate considerațiile generale evocate mai sus trebuie luate cu o limită de relativitate și raportate exclusiv la ceea ce interviurile pun în evidență. O poveste a vieții se cere mai mult ascultată decât supusă întrebărilor, ea nu este o anchetă pe un subiect anume. Conjunctura în care e relatată, imaginea pe care cel interviuat dorește să o creeze despre sine, relația sa cu propriul trecut influențează selecția și comentariile, dând mai mult relief unor aspecte ale biografiei proprii decât altora. Rolul nostru a fost, așa cum am procedat și în celelalte cărți de acest gen, mai curând acela de a asculta decât de a întreba.

Valoarea de document a mărturiilor este însă neîndoielnică. În ciuda unor inexactități pe care istoricii le pot ușor corecta, apelând la documente alternative și în primul rând la sursele scrise, povestirile oferă accesul la un univers de viață greu de

cunoscut altfel, furnizează un tip de informație ignorată de obicei de istorici, din rațiuni ce țin de statutul disciplinei la noi. Concentrarea aproape exclusivă pe istoria politică – înțeleasă și ea adesea ca un angajament politic, mai degrabă decât ca o analiză –, ignorarea sau tratarea superficială a istoriei minorităților în raport cu istoria națională, lipsa de interes pentru istoria socială, economică sau culturală, pentru istoria locală sau regională sunt doar câteva dintre explicații.

Există apoi prejudecata că opiniile, credințele și așteptările oamenilor nu prezintă nici un interes pentru cercetători, chiar dacă, așa cum putem zilnic să observăm, ele influențează comportamentul, reacțiile, atitudinile, fiind parte din realitatea în care trăim. Perspectiva antropologică în care a fost elaborat și redactat pentru publicare acest document ia în considerare memoria ca modalitate de investire cu sens a realității trecute și prezente și acordă de aceea respect subiectivității umane, în dimensiunea ei interacțională. Ansamblul de povestiri și mărturii pe care îl propunem vrea să facă transparent felul în care o memorie colectivă capătă formă și își generează propriile sensuri printr-o negociere continuă. Adevărul e aici aproximat și desfăcut în fațetele lui posibile, apare așa cum este el înțeles de diferiți oameni la un moment dat. La facerea lui participă și surse scrise. O parte a istoriei comunității e întotdeauna cunoscută prin astfel de surse, care circulă și sunt apreciate (creditate) ca atare de cei care povestesc, de multe ori fără scrupulele de ordin critic ce caracterizează (sau ar trebui să caracterizeze) demersul istoricilor. Bricolajul interdiscursiv e oarecum definitoriu pentru statutul unui discurs despre trecut și prezent precum cel care pe care ni-l propune povestirea autobiografică. El include și mărturia indirectă – adică cea venind pe cale orală sau scrisă de la membri ai familiei azi dispăruți sau de la alte persoane apropiate (grupul de prieteni și cunoscuți) – și discursurile oficiale ale reprezentanților propriei comunități. Selecția operată este întotdeauna individuală și semnificativă în primul rând la acest nivel.

Cele spuse mai sus nu au pretenția de a constitui un ghid de lectură. Ele se adresează mai ales specialiștilor interesați în domeniu și ar vrea să prevină generalizările pripite sau, și mai rău, pe acelea care ignoră ansamblul și se opresc la detalii. Altfel, această carte poate fi citită și ca o carte de amintiri. Una care evocă viața unei comunități altădată mult mai mare, a cărei importanță pentru istoria acestor locuri o lasă, sperăm, să transpară. Pentru a avea un tablou mai complet a ceea ce a fost ea altădată, am intervievat și două persoane care nu mai locuiesc în prezent în România, dar a căror istorie familială continuă să interfereze cu cea a acestor locuri, așa cum se va vedea. Am vrut să sugerăm prin aceasta și o continuare posibilă a volumului.

Un alt mod în care am vedea continuată lucrarea de față privește prelucrarea datelor pe care le include, dincolo de observațiile generale pe care le-am făcut aici. Am elaborat, în momentul în care lucrarea se afla în faza de corectură, un indice tematic ale cărui rezultate pot fi productiv folosite la o analiză de conținut și în plus ar permite corelarea datelor cuprinse în mărturii cu cele cuprinse în documentele publicate. Capitolul pe care îl deschise de pildă în indice tema *persecuții – discriminări*, reprezentată printr-un număr foarte mare de ocurențe și care poate fi detaliată printr-o serie de subteme (*muncă obligatorie, rechiziționări de bunuri, exproprieri, legi, C.N.R., interdicții, domiciliu forțat – evacuări, deportări, steaua galbenă, lagăr, ghetou*) sau pusă în legătură cu altele înrudite (*antisemitism, exterminare, românilizare, maghiarizare, naționalizare, locuință – case*), ar permite o abordare complementară cu date cuprinse în cărți precum *Prigoană și rezistență în istoria evreilor din România 1940-1944* de Lya Benjamin (Editura Hasefer, 2001),

bazate în special pe studierea documentelor de arhivă. De asemenea, teme cheie, precum *evreitate* (ce trimite la pasajele în care se încearcă o definiție a identității evreiești în funcție de diferite criterii), corelate cu altele ca *iudaism*, *cărți sacre*, *nume*, *limbă*, *ecumenism*, *interculturalitate – interferențe*, *Israel*, *tradiție religioasă*, *antisemitism*, „*oameni de treabă*”, *români*, *maghiari*, *germani*, *ruși* – ultimele patru conțin și relaționări de tip imagologic – pot constitui o bază pentru a discuta valabilitatea sau infirmarea unor stereotipuri și clișee de gândire de tipul celor analizate în valoroasa carte de referință a lui Andrei Oișteanu, *Imaginea evreului în cultura română* (Editura Humanitas, 2001).

Cum se vede, indicele sugerează, între altele, posibilitatea de a explora solidarități tematice, dar la fel de semnificativă e și bogăția în sine a seriei de ocurențe care ilustrează un cuvânt titlu. Astfel, în afară de cele mai sus menționate, multe trimiteri se înregistrează sub teme ca:

– *familia* – sub care se înscriu referiri la istoria și memoria familială, relații și solidarități familiale, roluri, nume, importanța familiei, legături între generații, situația actuală a familiei etc.;

– *ocupațiile* – unde ocurența ilustrează o mare diversitate, stabilitatea sau dimpotrivă mobilitatea, determinate de presiunea timpurilor istorice sau de alte considerente care trimit la principii de educație sau de viață, la tradiții sau mode, la strategii de supraviețuire;

– *școala* – care ne permite să identificăm trasee de formare, dar și să observăm care erau școlile frecvente – pe categorii și niveluri de studiu –, materiile studiate, *colegii*, *profesorii* (cuvintele marcate cu italice sunt la rândul lor cuvinte titlu), principiile de educație;

– *principiile de viață*;

– *prietenii* (foarte adesea invocați și arătând disponibilitate și deschidere spre alte grupuri etnice, ca și valorizarea relației în sine);

– *colegii* (evocați mai ales pentru prestigiul lor, indiferent de apartenența etnică);

– *sărbătorile* (tema e solidară cu cea a tradițiilor religioase, rar fiind invocate alte tipuri de sărbători, dar e și terenul predilect al afirmării identitare, fie prin întoarcerea la tradiție, fie prin practicarea unei interculturalități specifice zonei sau direct rezultate din căsătoriile mixte);

– *practicile culinare*.

După cum se poate observa, fiecare serie tematică se pretează la o analiză mai amănunțită și la contextualizări diverse, care, din aproape în aproape, pot sugera noi conexiuni și posibilități de semnificare, mai ales dacă asociem indicele tematic unui indice de nume și de localități. Sperăm să putem publica acești indici în varianta electronică a lucrării (www.memoria.ro).

Această carte nu ar fi putut exista fără disponibilitatea celor care au povestit sau au scris câteva pagini pentru ea. Înțelegerea și dorința lor ca ea să apară a fost un stimulent serios pentru a o realiza. Le adresăm calde mulțumiri și le exprimăm recunoștința noastră.

Dialogurile îndelungate pe care le-am purtat înainte și după interviuri au fost pentru noi adesea un prilej de cunoaștere nesperat.

Un cuvânt de mulțumire aparte se cuvine Comunității Evreilor din Timișoara și celei din Lugoj pentru felul în care ne-au sprijinit, în primul rând Eminenței Sale, Prim-Rabinul dr. Ernest Neumann, care a avut amabilitatea să discute cu noi în mai multe rânduri și să ne încurajeze să finalizăm acest volum, oferindu-ne informații și fotografii de arhivă. Datorăm mulțumiri speciale d-lui consilier prof. Oscar Schwartz, care a întocmit un scurt istoric al evreilor din Timișoara și un calendar al sărbătorilor evreiești cu explicațiile necesare pentru neinițiați, referitoare la semnificația acestor sărbători și la cea a rugăciunilor practice în tradiția evreiască*.

La rugămintea noastră, istoricul Victor Neumann a scris o postfață care e deja o primă interpretare și o analiză posibilă a rezultatelor cercetării propuse, subliniind și unele aspecte care țin de propria-i percepție a lucrurilor, inclusiv în ce privește valabilitatea pentru istoric a unui astfel de demers. Îi mulțumim pentru dialogul pe care îl deschide și pentru sprijinul amical.

Am utilizat cu folos în informarea pe care ne-a solicitat-o pregătirea acestui volum cartea sa, *Istoria evreilor din Banat*, ca și cea despre *Evreitate la Lugoj* a lui Tobias Schwager (el însuși intervievat) și le suntem recunoscători în mod special lui Iosif Singer și regretatului Gheorghe Reisz pentru documentația oferită cu generozitate.

Ca întotdeauna în astfel de întreprinderi, datorăm recunoștință tuturor celor care, prietenește, ne-au ajutat. I-aș aminti pe Adriana Babeți, Andrei Pippidi, Marius Lazurca, Constantin Jinga, Simina Ivan, Magdalena Mărculescu, Székernes János, Virgil Feier, Andrei Spira, Ileana Pintilie, Adina Costin, Cristina Chevereșan, Robert Reisz, Thomas Remus Mokhnacs, familia Edith și Andrei Dornhelm (între timp, din păcate, dispăruți dintre noi), Magdalena Csendes Holender.

Simona Branc și Antonia Komlosi au contribuit substanțial la redactarea volumului. Între cei care au realizat interviuri, apreciem în mod special contribuțiile lui Adrian Onică, Roxana Pătrașcu, Adriana Roșioru și Adela Lungu.

Cum am spus de la început, cartea este o etapă dintr-un proiect de lungă durată, care a necesitat efort și pregătire și nu în ultimul rând sprijin financiar. El a fost oferit pe parcursul cercetării de Fundația A Treia Europă și, prin intermediul ei, de Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală din Cluj și Fundația Culturală Europeană din Amsterdam (proiectul „A trăi împreună împărțind memoria”)*.

Pentru apariția cărții, esențial a fost sprijinul mai mult decât prietenesc al doamnei Lidia Bradley Gheorghiu, care, prin intermediul Fundației Aspera și al Institutului Român de Istorie Recentă, a finanțat parțial publicarea volumului. Restul, nu puțin, l-a făcut Editura Polirom, prin directorul ei Silviu Lupescu și redactorul de carte Daciana Branea, al căror ajutor a fost decisiv.

Sursa: www.memoria.ro